
РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 821.161.2-1Шевченко1/7.08

Т. А. Космеда
(Познань)

МОВНА ОСОБИСТІТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: НОВИЙ ПОГЛЯД

У статті описано теоретичні поняття, що окреслюють концепти „мовна свідомість”, „мовна спроможність”, „мовна особистість” (*Homo loquens*). Мовна особистість – це багатогранний феномен, що складається з сукупності *Homo cogitans*, *Homo agens*, *Homo communicans*, *Homo sentins*, *Homo ethnicus / habitus*, *Homo sentins*. У цьому аспекті благодатним матеріалом для всебічного аналізу є особистість Тараса Шевченка, яка репрезентує портретний тип української нації, етнічний характер українця.

Ключові слова: мовна особистість, мовна свідомість, мовна спроможність, портретний тип української нації.

The article focuses on the description of theoretical notions that characterize the concepts of language consciousness, language ability, language personality (*Homo loquens*). A language personality is a versatile phenomenon that consists of *Homo cogitans*, *Homo agens*, *Homo communicans*, *Homo sentins*, *Homo ethnicus / habitus*, *Homo sentins*. In this aspect being an abundant material for analysis, the personality of Taras Shevchenko represents a portrait type of the Ukrainian nation, the ethnic character of the Ukrainians.

Key words: language personality, language consciousness, language ability, portrait type of the Ukrainian nation.

Проекція лінгвістики на вивчення комунікативно-дискурсивних мовних процесів сприяє її налаштуванню на дослідження людського, тобто суб'єктивного чинника в мові, зокрема й виявлення того, як кожний конкретний суб'єкт мовлення поводить себе в дискурсивному просторі сучасності залежно від власних комунікативних інтенцій, чинника адресата, з урахуванням спільних фонових знань соціуму, знань про реальне довкілля, мовну картину світу, репрезентуючи особистісне, нерідко й інтимне, начало і под. Саме такий підхід до вивчення мовлення окремих особистостей породив новий напрям лінгвістичний досліджень – лінгвоперсонологію, в межах якої й описують типи мовних особистостей.

У цій розвідці частково порушуються питання, пов'язані з визначенням критеріїв, параметрів опису мовної особистості, виявляються її складові, чинники впливу на її формування, становлення й розвиток, зокрема в проекції на українську національну мовну особистість, характеризуються потенційні типи, що проектується на мовну особистість Тараса Шевченка [див.: 5].

Визнання гуманітарної сутності мовознавства, позиціонування мови як власне діяльності, безумовно, призводить до залучення в лінгвістичну сферу людського чинника. У межах антропоцентричної та дискурсцентричної парадигм, що окреслюють вектори більшості сучасних лінгвістичних розвідок, учені “мають справу не з абстрактним уречевленим конструктом, не з інструментом, що обслуговує кожну сторонню діяльність, а безпосередньо з комунікативною діяльністю людини, яка має таку ж, як і сам дослідник, свідомість” [7, 23]. Тож логічним є визнання особистості, яка “існує в мовному просторі – спілкуванні, стереотипах поведінки, зафіксованих у мові, значеннях мовних одиниць та смислах текстів” [4, 7] – одним із найбільш пріоритетних і стрижневих об'єктів досліджень лінгвістичних студій.

Антропологічний підхід до вивчення мови є методологічною основою сучасної наукової парадигми в мовознавстві. Його особливість, як відомо, полягає в тому, що онтологія мови задана експліцитним включенням в неї людини. Мову трактують як обов'язковий атрибут людини, найважливішу діяльність людського духу. Як

наголошує сучасний французький мовознавець Клод Ажеж, “якщо і є щось спільне у всіх людських істот, то це <...> мовна спроможність, а не сама мова” [1, 16]. Він слушно називає мовленнєву діяльність “визначальною властивістю людини як біологічної істоти” [1,14], закликаючи сучасних мовознавців досліджувати природу й властивості “мовної спроможності” людей.

Отже, сучасна лінгвістика має яскраво виражену прагматичну орієнтацію. У зв’язку з цим особливої актуальності набули поняття “мовна особистість”, “мовна спільнота”, “мовна спроможність”, “мовна свідомість”, “мовна й комунікативна компетенції”, “компетенція емоційна й культурологічна”, “лінгвокреативна діяльність”, що не є новими в науці, але потребують нового осмислення, проєкції на конкретні об’єкти. Це стосується репрезентації як окремої мовної спільноти, так і окремих мовних особистостей – яскравих представників цієї лінгвокультурної спільноти.

Кожна лінгвокультурна спільнота є унікальною, одиничною. І ця одиничність не може не бути специфічно аранжована у вербально-дискурсивному аспекті. Специфічно аранжована одиничність зумовлює й вибір відповідних контактів, і вибір відповідних протидій – протистоянь цим контактам, оскільки за окресленим вибором приховані вербально-дискурсивні праформи, що не збігаються в лінгвокультурних спільнотах. Це зумовлює узуальну варіативність вербальної й невербальної поведінки, її потенційну конфліктність, оскільки варіанти праформ є не чим іншим, як фільтрами, крізь які “просіюються” мотиви, афективно-емотивні й когнітивні налаштування [11, 16].

Із поняттям “мовна спільнота” пов’язане поняття “мовна свідомість”. Дослідники виокремлюють два підходи до розуміння мовної свідомості. Г. Яворська використовує термін “мовна свідомість” і “лінгвістична свідомість” як синоніми. Вона пропонує модель дії мовної свідомості з урахуванням того, що рефлексія над мовою може зреалізуватися у двох основних ракурсах: перший (поверхневий) її рівень складається з поглядів на мову, характерних для даної мовної спільноти; другий (глибинний) рівень реалізується в мовній поведінці в активному виборі мовних варіантів, що вважа-

ються правильними чи більш прийнятними, за рахунок інших варіантів, що сприймаються, відповідно, як неприйнятні. Отже, “мовна свідомість” “постає як сукупність культурно й соціально зумовлених установок щодо мови, які відбивають колективні ціннісні орієнтації” [12, 145].

Мовну особистість традиційно розглядають як сукупність властивостей індивіда, що забезпечують породження власних висловлювань і можливість сприйняття висловлювань інших. Природжена здатність оволодівати мовою забезпечується мовною спроможністю індивіда, що є однією з уроджених характерних рис, притаманних кожній конкретній людині. Складовими мовної особистості “є її мовна спроможність, мовна й комунікативна компетенція, особливе світобачення, світосприйняття та світорозуміння, що відображається в індивідуальній мовній картині світу, а фіксується, відповідно, в когнітивній картині світу” [див.: 6, 129–140].

Клод Ажеж наголошує на значущості вивчення мовної спроможності людини як властивості, закладеної в генетичному коді кожного індивіда у вигляді універсальної когнітивної схеми, що зафіксована на нейрологічному рівні, який від народження є сформованою даністю індивіда [1, 34]. Мовна спроможність як елемент структури мовної особистості є першоосновою для подальшого розвитку та становлення певного рівня комунікативної компетенції.

Кожна мисляча людина – *Homo sapiens* – належить до відповідної нації, репрезентує відповідний етнос, є одночасно *Homo ethnicus / habitus* і містить ще низку взаємопов’язаних складників, передусім *Homo cogitans*, *Homo agens*, *Homo loquens / communicans*, *Homo sentins* і т. д. Увесь цей комплекс особистість як *Homo sapiens* повинна усвідомлювати.

Отже, мовна особистість – це складний понятійний конструкт, який в науковій лінгвістичній літературі розглядають як узагальнений багаторівневий образ репрезентанта відповідної ментально-культурно-комунікативної мовної спільноти.

Структуру мовної особистості все ж можна репрезентувати як універсальну категорію, що має такі обов’язкові складові: мовна, комунікативна, емоційна компетенції, за певних обставин й між-

культурна комунікативна компетенція, тезаурус відповідних когнітивних структур, уявлення, асоціації, концепти, універсальні, етнічні, національно марковані цінності, цілісність психологічних налаштувань, зумовлених відповідними індивідуальними й колективними налаштуваннями, мотивами та іншими важливими особистісними складовими, а також умовами життя, специфікою епохи, конкретних життєвих ситуацій.

Відносно ефективна чи успішна міжкультурна комунікація з огляду на володіння мовною особистістю певною іноземною мовою має місце тоді, коли простежуємо засвоєння й розуміння значень і смислів культурно (національно) маркованих семантичних одиниць, правильного їх використання й адекватного розуміння мовлення, дискурсу, конкретних комунікативних ситуацій, фактів мови, зокрема й феномена прецедентності (прецедентні факти, прецедентні ситуації, прецедентні імена, прецедентні вирази, зокрема паремії, кліше, стереотипи, ритуали, прецедентні тексти). Як відомо, сукупність прецедентних феноменів, передусім значень, смислів, які вони породжують, моделюють тезаурус когнітивної бази етно- та лінгвокультурної особистості.

Крім того, міжкультурна комунікативна компетенція вимагає знання мовної прагматики, тобто пропозиційних налаштувань, зокрема морально-етичних й аксіологічних – переконання особистості, настрою, прогнозовані очікування, схильності, уподобання, симпатії, антипатії тощо. Успішна міжкультурна комунікація може відбуватися тоді, коли відсутня відчуженість, ступінь відчуття своєї “чужинності”.

У цій статті акцентуємо увагу на найбільш важливих і виразних складових мовної особистості з огляду на ракурс розглядуваної проблеми. З огляду на сказане унікальним матеріалом є мовна особистість Тараса Шевченка, що формувалася у надзвичайних життєвих умовах.

На думку більшості дослідників мовної особистості Тараса Шевченка, він тяжіє до інтровертивного психотипу, про що свідчить і факт наявності письменницького щоденника. Схарактеризувати специфіку мовної особистості митця можуть допомогти мате-

ріали, в яких розглядається проблема психології митця, психології його творчості. Проблема, що стосується вияву психології Тараса Шевченка як митця універсального типу, донині практично не розроблена, хоч і є деякі напрацювання М. Сумцова, Я. Яреми, С. Балея, А. Халецького, ґрунтовна наукова стаття Л. Генералюк та ін. Винятково інформативною в зазначеному ракурсі може бути й проблема саморецепції Т. Шевченка: особливо цікавим у цьому плані є факт наявності численних автопортретів й автопортретних малюнків, що “корелюють із напруженою екзистенційною рефлексією в поезії” [2, 3], а також щоденник письменника.

Крім того, важливим кроком до розробки зазначеної проблеми є вияв “різноваріантних іпостасей “Я” в повістях із докладною психологічною характеристикою автора / образу автора, адже велика схильність Т. Шевченка до самоаналізу заявлена в них досить виразно” [2, 3]. “Шевченко цікавився психологією, тяжів до самоаналізу, це особливо помітно в один із насичених творчих періодів – літо 1856 р., коли він писав автобіографічну повість “Художник” і виконував інтроспективну серію “Телемах – Діоген”. Словесний та іконічний “репрезентанти” екзистенційних пошуків автора зафіксували, окрім певних біографічних фактів, психологічні риси його натури: рефлексію, віру в себе, здатність до протидії злу, самозаглиблення тощо; головного ж персонажа повісті автор наділив інтенсивною амплітудою емоційних переживань” [2, 4–5]. Ці твори, разом зі *Щоденником*, є ключем до розкриття психології українського митця.

Учені (С. Балея, А. Халецький та ін.) констатують інтровертно-афективний тип Шевченкової психіки, а Л. Генералюк окреслює його як “афективно-екзальтований”. Гіпертрофовано-емотивний темперамент сприяє формуванню розширеної альтруїстичної індивідуальної картини світу, специфіка якої зумовлена тим, що “афективно-екзальтовані особистості однаково легко відчують захоплення від радісних подій і відчай від сумних <...>. Екзальтація незначною мірою пов’язана з грубими еґоїстичними стимулами, найчастіше вона мотивується тонкими, альтруїстичними поривами. Прив’язаність до рідних, друзів, радість за них, за їх успі-

хи можуть бути надзвичайно сильними. Любов до музики, мистецтва, природи, переживання релігійного плану, пошуки світоглядні – усе це здатне захопити екзальтовану людину до глибини душі. Інший полюс реакції – межева вразливості із приводу якихось сумних фактів. Жалісливість, співчуття до нещасних людей, до хворих тварин здатна довести таку людину до відчаю” [2, 6].

Психоемоційна сфера Т. Шевченка, як видається, характеризується гіперчутливістю, високою емотивною збуджуваністю (С. Балей, А. Халецький), зокрема Т. Шевченко засвідчував нерозуміння своїх “мало емоційних урівноважених приятелів”; йому характерна велика “швидкість наростання інтенсивних емоційних реакцій” на доквілля, вияв пристрасті, “межева вразливості із приводу сумних фактів” (Л. Генералюк), “почуття набожної релігійної ніжності до нужденних і обтяжених” (К. Чуковський, О. Забужко, Є. Нахлік), альтруїзм, тобто альтруїстичні мотиви поведінки, прагнення допомогти ближнім (О. Чужбинський, М. Чалий, В. Маслов, Г. Честахівський), швидке захоплення і таке саме швидке охолодження до об’єктів чи суб’єктів, зміна настрою, песимізм, іронія, гіперчутливість.

Така поведінка характеризує “темперамент тривоги і щастя” (формула К. Леонгарда [див.: 8]), виражає здатність до “чистої афективної екзальтації” (К. Леонгард). У Т. Шевченка простежувався вияв сильних емоційних реакцій на природу, оточення, людей, події, твори мистецтва, відсутність озлоблення й цинізму.

Тарас Григорович відчував “більшу амплітуду почуттів”, більшу яскравість життя: більш тонко переживав біль, а екстаз – яскравіше, гостріше відчував гнів і любов, глибше – страх, але й глибше виявляв мужність. Проте він відчував і глибоку впевненість у собі, у вияві свого духу (К. Роджерс [див.: 10]). “Активна життєва позиція, інтелектуальне збагачення, наповненість новими враженнями були життєво необхідні для його натури: тільки за умов максимальної дії, пізнання, спілкування він міг продуктивно творити” [2, 7]. Завдяки підвищеній діяльності емоційної та сенсорних систем не відбулося занепаду Шевченкового таланту в період неволі. Геній залишився генієм в екстремальних умовах та, як засвідчують періоди перебування в експедиціях, Т. Шевченко “сам на сам бився

з убивчими обставинами й наостанку силою духа таки переміг їх” (С. Єфремов) [2, 8].

Є. Нахлік також зазначив, що Кобзар належить до “психологічного типу, представники якого звичайно стають на бік слабшого – на захист знедолених, гнаних, переймаються їхніми болями. Шевченко в цьому плані був неймовірно вразливий, готовий відгукнутися на страждання найупослідженішого страдника, і чим нижче в суспільній ієрархії знаходився нещасний, тим більше щирого співчуття і співпереживання виявляв до нього поет. **Це не пояснити лише його кріпацьким походженням** і соціальною солідарністю – такий алгоритм поведінки впливав з його вдачі. Тим-то й переймався Шевченко бідами поневоленого рідного народу. Це була одна істотна причина того, що Шевченко не перекинувся до табору зрусифікованих талантів (жирний шрифт авторський. – Т. К.)” [9, 281–282]. Проте О. Забужко услід за Є. Маланюком, висловлює **іншу думку щодо походження Тараса Шевченка** і всього того, що з цього випливає. За їхньою версією, предки Тараса Шевченка є вихідцями з українського козацько-лицарського стану, а тому **Т. Шевченко має титул “лицарського сина”, був “спадкоємцем відмираючої шляхти”**. О. Забужко надає таку примітку до висловленої думки: “Характерно, що, за деякими даними, Т. Шевченко (інше, давніше родинне прізвище Грушівський) і сам мав право на цей титул – не лише життям і творчістю, а й походженням (Грушівські були з козацького стану). “Недарма і Тургенєв, і Полонський в своїх спогадах про Шевченка уживали слова “козак”. Воно в половині XIX ст. ще носило на собі національний і, що дуже важне, елітарний відблиск провідної верстви України XVI–XVIII ст. [Маланюк Є. До справжнього Шевченка // Маланюк Є. Книга спостережень, 53]” [Цит. за: 3, 317]. О. Забужко слушно наголошує: “Нашому шевченкознавству, яке стільки років ялозило тему “кріпацької долі” поета, варто б глибше зайнятися історією покріпачення родини Шевченка та відновленням тої “культури переказу”, в якій проходило поетове дитинство, – на цьому шляху на нас може чекати ще чимало сюрпризів” [цит. за: 3, 317].

Тарас Григорович надзвичайно емоційна й експресивна людина, але його емоції скеровані здебільшого в себе, у внутрішнє “Я”, він

подумки звертається до свого Alter Ego, виражаючи потаємні думки й почуття, що має відповідне вираження в його поетичних текстах, а також насамперед у щоденнику.

Безперечно, Тарас Григорович репрезентує сильну українську національну елітарну мовну особистість, для якої характерний високий рівень комунікативної компетенції з максимальними індексами за усіма її показниками, яка здатна до високого рівня лінгвокреативної діяльності, репрезентує “дух” української мови, що йде від українського селянства і козацтва, послідовно відображає український кордоцентризм, високий ступінь емоційної компетенції.

Крім того, Т. Шевченко – білінгв (“зірка” салонів Петербурга), він громадянин Російської імперії і характеризується високим рівнем комунікативної міжкультурної компетенції з огляду на володіння російською мовою, знання її культури, ментальності її носіїв. Проте, як видається, мовна компетенція в проекції на знання нормативної російської мови у Т. Шевченка є, безперечно, нижчою стосовно мови української, що цілком природно.

Аналіз мовлення, сукупності комунікативного простору, дискурсу кожного письменника загалом і Т. Шевченка зокрема як діяльності мовної особистості дають змогу зрозуміти не лише “звучання” слів, виразів, понять, що до певного часу залишаються в мовній потенції, “приховуються” від пересічних носіїв мови, але й дають можливість системно й об’єктивно досліджувати ті глибинні смисли й знання, що стоять “за мовою”, відповідною комунікативною поведінкою, мовнокреативною діяльністю.

Більша частина письменників як сильних, елітарних мовних особистостей, типових носіїв національного характеру українців узагальнюють і формулюють відповідні інваріанти моральних принципів і максим, упорядковують їх, моделюють в систему, обґрунтовують, пропагують, вербалізують. По суті, вони репрезентують їх у своєму мовленні, містять у всіх видах компетенцій, що супроводжують компетенцію комунікативну, в своїй мовленнєвій поведінці, суспільному комунікативному каноні, більше – комунікативному еталоні, “мовному смаку епохи”, що відображають типові суспільні соціальні стосунки; звісно, стосунки того суспільства, в

якому вони живуть, зв'язки, що характерні саме для даної відповідної культури – тієї культури, що їх виплекала.

Найкращі представники нації моделюють типову мовну поведінку її представників – відповідної мовної спільноти, – ментальні стереотипи з характерними позитивними й негативними виявами. Ці мовні особистості – дзеркало нації, тому від них не можна вимагати бути вищими за обставини, тому вони точно віддзеркалюють наявні суспільні суперечності, що виражаються й в проекції на функціонування мови, її застосування. Мовні особистості як носії національної традиційної культури, перебуваючи у сфері конкретних ситуацій, передбачених цією культурою, оперують усім набором конкретних способів поведінки, зокрема й мовленнєвої; тієї, яку вони отримали в спадок: вони не в змозі змінити її кардинально, вони репрезентують її і передають далі, наголошуючи на недоліках, закликаючи до вдосконалення, ліквідації помилок.

Проте діють закони буття: кожна особистість підпорядковується середовищу, що, можливо, є для неї й чужим. Породжуються дві свідомості, що виражається й у використанні тієї чи тієї мови (мовні свідомості): перша спроектована на індивідуальну особистість, а друга – на колективний тип, суспільство, без якого ця особистість не існує. Як виявляється, можна відчувати себе емігрантом у власній країні, передусім з огляду на специфіку функціонування рідної мови. Суспільство “живе” у свідомості кожної особистості у вигляді типових для однієї й тієї самої культури реакцій на звичні ситуації у вигляді емоцій, почуттів і станів, мовної рефлексії, що й формує відповідний *національний характер як частину* особистості, що також виразно репрезентується в мові. Етнопсихологія вивчає це явище, пропонуючи для його окреслення термін “модальна особистість”.

Отже, модальна особистість виявляє себе в суспільстві, репрезентуючи етнічний характер, що лежить в основі характеру індивідуального, через мовлення, комунікативну поведінку, репрезентуючи типовий мовний портрет представника українського етносу. Таких портретних типів може бути, звісно, кілька. Один із таких портретних типів, який зроблено спробу репрезентувати у цій праці, – Тарас Шевченко. Перспективу дослідження вбачаємо в необхідно-

сті репрезентації опису мовних особистостей відомих представників української культури.

Література

1. Ажеж К. Человек говорящий / К. Ажеж. – М. : Едиториал, 2003. – 304 с.
2. Генералюк Л. Нотатки до психологічних студій над Шевченком і його творчістю / Л. Генералюк // Слово і час. – 2012. – № 5. – С. 6–12.
3. Забужко О. Notre Dame D'ukraïne: Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко; 3-є вид, виправлене. – Київ : Факт, 2007. – 640 с.
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
5. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі шоденникового дискурсу / Т. А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 328 с.
6. Космеда Т. А. Мовна спроможність, комунікативна компетенція, мовна особистість як проблемні питання сучасного українського мовознавства / Т. А. Космеда // Лінгвістична палітра. Збірник наук. праць з актуальних проблем лінгвістики / за заг. ред. Л. А. Лисиченко. – Харків, 2009. – С. 129–140.
7. Кочеткова Т. В. Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры (обзор) / Т. В. Кочеткова // Вопросы стилистики. – Вып. 26 : Язык и человек. – Саратов, 1996. – С. 20–32.
8. Леонгард К. Акцентуирование личности / К. Леонгард; 2-е изд., стереотип. – Киев : Вища школа, 1989. – 240 с.
9. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики / Є. Нахлік. – Львів : Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – 568 с.
10. Роджерс К. Р. Взгляды на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – М. : Изд. группа „Прогресс”, „Универс”, 1994. – 480 с.
11. Сорокин Ю. А. Человек говорящий в его модусах и отношениях (обзор-дискуссия) / Ю. А. Сорокин // Массовая культура на рубеже XX–XXI веков: Человек и его дискурс, сборник науч. трудов / под ред. Ю. А. Сорокина, М. Р. Желтухиной. – М. : ИЯ РАН, 2003. – С. 15–68.
12. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада / Г. М. Яворська. – К. : Нац. акад. наук України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 2000. – 286 с.